

Un cementiri per a dos exèrcits: les fosses comunes del Soleràs (1938-1939)

A graveyard for two armies: the mass graves of El Soleràs (1938-1939)

El juliol del 1938, en plena Guerra Civil de 1936-1939, el poble del Soleràs fou escollit per l'exèrcit republicà com a punt sanitari per atendre els soldats ferits procedents de la batalla de l'Ebre i del front del Segre. Els soldats que no van sobreviure a les ferides i moriren a l'hospital del Soleràs, foren enterrats en fosses comunes al cementiri vell del poble. A banda de les víctimes del bàndol republicà, en el mateix cementiri també van ser inhumats els soldats del bàndol rebel que van morir durant la batalla de les Garrigues i alguns veïns de la població que van morir en el context del bombardeig del poble que va tenir lloc el 25 de desembre de 1938.

La intervenció arqueològica duta a terme en el marc del Pla de fosses ha permès recuperar les víctimes enterrades en aquest cementiri —un total de 126 individus— així com també ha aportat informació de gran valor sobre l'hospital que va atendre els ferits i la medicina de guerra practicada durant el conflicte bèl·lic.

Paraules clau: fosses comunes, soldats, sanitat de guerra, bombardeig, víctimes civils.

The Republican Army in July 1938, at the height of the 1936-1939 Civil War, chose the town of Soleràs to treat soldiers wounded in the Battle of the Ebro and the Segre front. The soldiers who did not survive their wounds in the hospital of Soleràs were buried in mass graves in the old cemetery of the village. The same cemetery also served to bury part of the town's residents, victims of the aerial bombing of 25 December 1938. Once occupied by Franco's army, the old cemetery also became the place of rest for the rebel soldiers who perished during the Battle of Les Garrigues.

Archaeological excavations of these mass graves were carried out within the framework of the Pla de Fosses project managed by the Catalan government. The excavations not only recovered 126 individuals buried in this cemetery, but offer valuable information about the field hospital and war medicine.

Keywords: mass graves, soldiers, war medicine, aerial bombings, civilian victims.

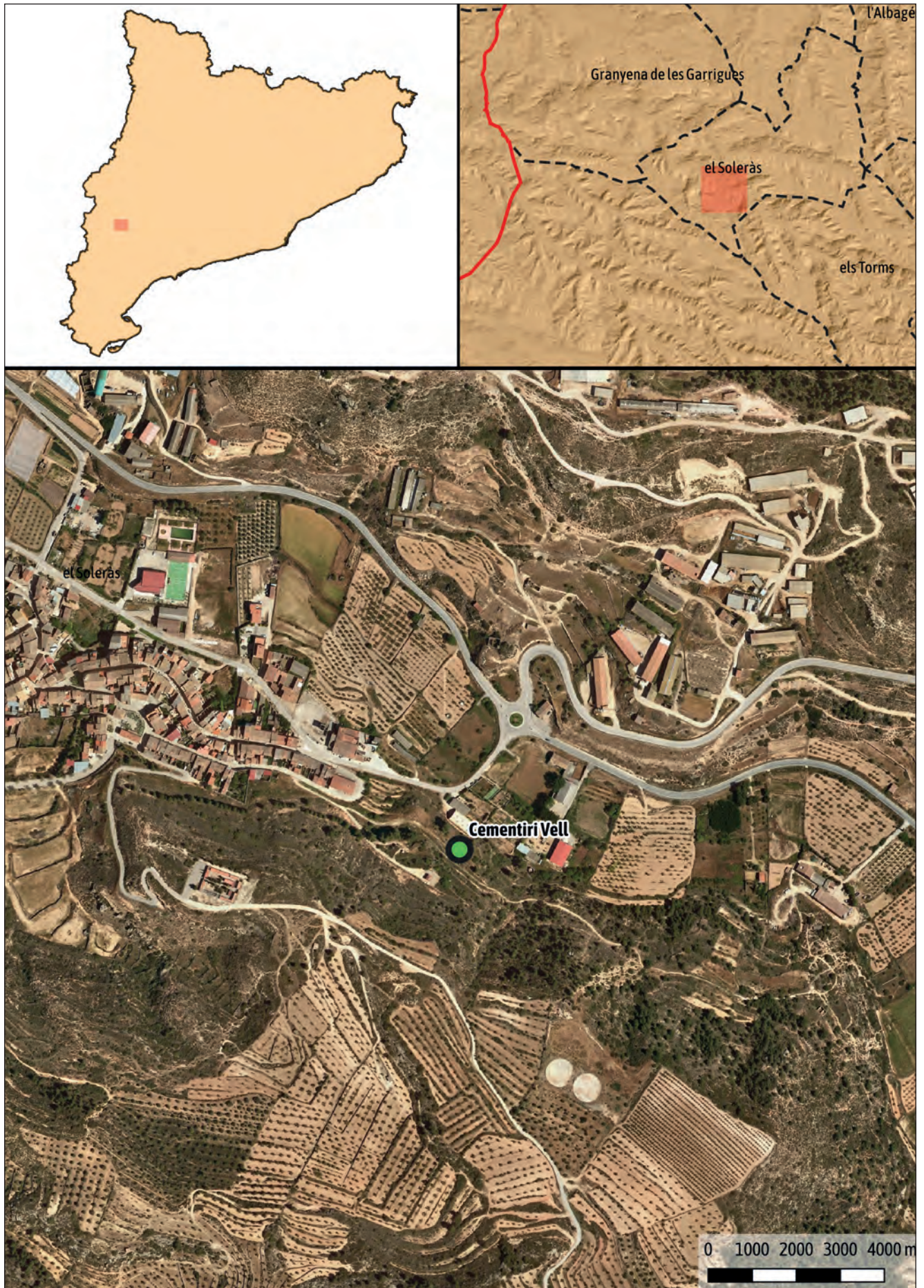

Figura 1. Plànol de situació del Soleràs. (Autor: Itiirta Arqueologia.)

El Pla de fosses dins les polítiques de memòria de la Generalitat de Catalunya

Des de l'any 2007, la Generalitat de Catalunya ha desplegat un ampli ventall de polítiques públiques de memòria amb un objectiu doble: reparar des del present l'honor i la dignitat de les víctimes del passat tot recordant els qui van lluitar a la guerra o en la resistència a la Dictadura per la seva contribució a la causa de la llibertat i la democràcia, i mirar endavant per garantir que les generacions futures puguin gaudir dels drets a la justícia, a la memòria, a la veritat i a la no repetició (Camats *et al.* 2020).

A partir de l'any 2016 aquestes polítiques han rebut una important embranzida amb la implantació del Pla de fosses (2016) i la Llei de reparació jurídica de les víctimes del franquisme (2017), gràcies als quals s'ha donat un pas endavant cap a la localització de persones desaparegudes durant la guerra del 1936 i la dictadura franquista.

En el marc del Pla de fosses —promogut, finançat i coordinat pel Departament d'Exteriors i Transparència, primer, i de Justícia, després, a través de la Direcció General de Memòria Democràtica—, des del 2017 s'han excavat 34 fosses, s'han portat a terme 43 documentacions de restes en superfície i s'han exhumat 381 individus. La identificació d'aquests individus —que recau en el Programa d'Identificació Genètica— es realitza a través de l'encreuament de perfils genètics dels familiars inscrits al cens de persones desaparegudes i els perfils de les restes exhumes procedents tant de les restes plegades en superfície com de les actuacions en fosses.

L'empresa Iltirta Arqueologia SL ha estat l'executora del Pla de fosses des de l'inici del projecte, treballs adjudicats mitjançant dos concursos públics els anys 2017 i el 2020, respectivament. Emparat per la Llei 10/2009, de 30 de juny, sobre la localització i la identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil de 1936-1939 i la dictadura franquista, i la dignificació de les fosses comunes, el pla es desenvolupa a partir de l'actuació coordinada d'un ampli equip multidisciplinari format per historiadors, arqueòlegs, antropòlegs i genetistes, amb el suport del comitè tècnic de fosses, creat per la mateixa Llei 10/2009, del 30 de juny.

En aquest article presentem els resultats d'una de les actuacions més emblemàtiques del Pla de fosses, els de l'actuació al cementiri vell del Soleràs (Garrigues, Lleida). Es tracta de la intervenció a Catalunya on, de moment, s'han recuperat més individus, un total de 126 (dels quals vuit han estat ja identificats). A banda de l'elevat nombre de restes, aquesta excavació també ha permès aprofundir en el coneixement sobre la sanitat republicana, no només organitzativament, sinó també en relació als tractaments mèdics i operacions quirúrgiques practicades als hospitals militars.

Per entendre i contextualitzar les fosses excavades al Soleràs, però, és important conèixer el paper que va tenir aquest poble de les Garrigues en el marc de la guerra del 1936.

El Soleràs, un punt sanitari entre dos fronts de guerra

Geogràficament, el poble del Soleràs es troba al sector de ponent de la comarca de les Garrigues, al sud de la província de Lleida (figura 1). Dins el context de la Guerra Civil de 1936-1939, la seva ubicació el posiciona com a lloc de primer ordre de la rereguarda republicana, ja que se situa a una distància similar dels fronts de l'Ebre i del Segre —a uns trenta i a uns quaranta quilòmetres, respectivament. És per aquest motiu que fou escollit per l'exèrcit de la república per instal·lar-hi un punt sanitari d'atenció als soldats republicans ferits en combat procedents d'ambdós fronts.

La historiografia sobre la Guerra Civil de 1936-1939 fa referència al Soleràs com a punt sanitari que formava part de la línia d'evacuació d'Almatret a Arbeca (figura 2). Segons el pla de funcionament dels serveis sanitaris donat a conèixer poc abans de l'inici de l'ofensiva republicana a l'Ebre (25 de juliol de 1938), ideat pel general Vicente Rojo —cap de l'Estat Major de l'exèrcit republicà— al Soleràs i a l'Albagés s'havien de situar dos equips quirúrgics mòbils dins de camions (Hervàs 2004: 266; 2014).

Ara, bé, gràcies a la investigació històrica duta a terme en el marc de la intervenció, sabem que, segurament per les necessitats derivades dels combats, el Soleràs va acabar convertint-se en un punt sanitari més complex que no pas l'inicialment previst. Sembla, doncs, que a partir d'un cert moment el Soleràs va ser considerat com a zona de segona línia (Riudor 2018) o rereguarda.¹ En aquest sentit, sabem que el poble va albergar dos hospitals: el primer, ubicat a la casa parroquial o Abadia,² va funcionar com a hospital de sang —on es practicaven operacions quirúrgiques—, mentre que al segon, instal·lat a Casa Seró, s'hi recuperaven els malalts i alguns ferits en convalescència.³ De fet, aquest darrer podria haver estat l'Hospital Divisonari 44, ja que encara avui hi ha una pintada en una casa que hi ha a prop que així ho indicaria.⁴

El centre, que va estar en actiu des d'inicis de juliol de 1938⁵ fins al 13 de desembre del mateix

1. Durant la recerca oral hem constatat, a través dels informants, que el Soleràs s'esmentava com a segona línia o rereguarda [Ramona Tost Tamarit, 28/12/2017]. La documentació consultada ens ha permès corroborar aquesta informació. L'agost de 1938, el camió ambulància (número 4485103 i conduït Vicente Roig Pla), que feia l'evacuació des d'Almatret havia d'arribar fins a l'hospital de segona línia més proper i no anar més enllà. Aquesta informació la llegim en un document que es guarda entre la documentació que el Dr. Antoni Porta Escayola, director de l'Hospital del Soleràs, va conservar. S'entén, doncs, que l'esmentat camió ambulància només estaria autoritzat a fer el servei d'evacuació entre Almatret i el Soleràs, on hi hauria hagut aquest hospital de segona línia. Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, Comunicat d'ordres [agost 1938].

2. Teresa Flix Tost, 12/01/2018.

3. Rosita Preixens Seró, 25/01/2018. Ramona Tost Tamarit, 28/12/2017.

4. A l'edifici anomenat Cal Jaumet de la Parra, molt proper a casa Seró, encara es reconeix una pintada —a manera de rètol indicador— en la qual es pot llegir parcialment "44 División", escrit amb pintura vermella. A sota s'intueix la fletxa que assenyalava cap a Casa Seró. [Josep Preixens Flix, 28/12/2017.]

5. Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, Comunicat de destinació [26/07/1938].

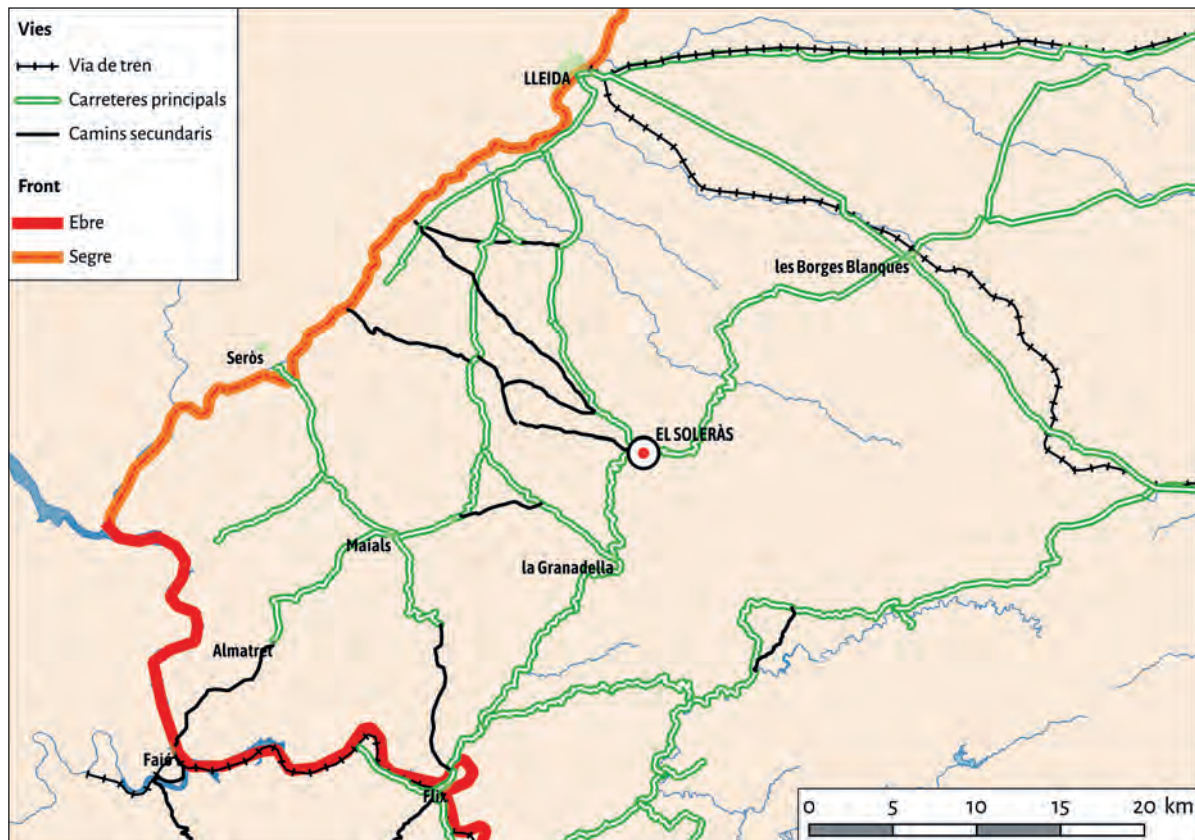

Figura. 2. Plànol de les vies d'evacuació des de les línies de front fins al punt hospitalari del Soleràs. (Autor: Iltirta Arqueologia).

any,⁶ fou dirigit pel doctor Antoni Porta Escayola. La documentació conservada pel seu fill —el també metge Dr. Antoni Porta Biosca— ha estat de gran interès per conèixer com es va reorganitzar la sanitat republicana després de la caiguda del front d'Aragó, així com per resseguir la trajectòria al capdavant dels equips sanitaris republicans d'aquest facultatiu durant la guerra.

És molt interessant veure com els diferents trasllats de l'equip del Dr. Porta tenen una relació directa amb la retirada republicana i la posterior consolidació de la nova línia de front. En aquest sentit, sabem que el Dr. Porta fou mobilitzat com a metge de la república el març de 1937,⁷ tot i que la primera destinació coneguda data del novembre del mateix any, a la clínica número 2 de l'Hospital Militar Base de Monsó, on fou ascendit a tinent metge provisional.⁸ D'aquí serà traslladat a l'Hospital de Campanya de l'XI Cos de l'Exèrcit, posteriorment a la clínica base de Sariñena i la darrera destinació a l'Aragó de l'equip del Dr. Porta fou Ontiñena.⁹ Amb el trencament del front

d'Aragó i l'establiment d'una nova línia de front a Catalunya, l'equip del doctor Porta marxa d'Ontiñena i fa breus estades a Torrefarrera i Balaguer. El dia 2 d'abril rep l'ordre d'establir un hospital amb trenta llits a Montclar (Urgell), el mateix dia que és nomenat director de l'hospital de campanya de l'XI Cos de l'Exèrcit. El dia 7 s'encarregà de muntar un hospital a Ribelles (Noguera) i un altre a Sanaüja (Segarra).¹⁰

El maig de 1938, probablement a causa dels canvis organitzatius relacionats amb la imminent ofensiva de l'Ebre, el Dr. Porta va rebre la notificació que passava a dependre del XII Cos de l'Exèrcit.¹¹ Això suposava un nou trasllat, i la destinació fou primer l'Albagés i després el Soleràs, on serà el director mèdic dels hospitals esmentats. En aquest punt sanitari, l'equip del Dr. Porta va atendre ferits fins el 13 de desembre de 1938, dia que van rebre l'ordre de retirada i van abandonar la població.¹²

Els soldats atesos a l'hospital entre el juliol i el desembre de 1938 i que, malauradament, no van sobreviure a les ferides, van ser enterrats al cementiri vell del poble.

6. Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, Diari de trasllats [febrer 1939].

7. Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, Ordre de mobilització [20/03/1937].

8. Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, Comunicat de destinació i ascens [03/12/1937].

9. Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, Memòria de l'Hospital de Campanya de l'XI Cos de l'Exèrcit [31/01/1938].

10. Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, Diari de trasllats [30/05/1938].

11. Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, Comunicat de destinació [26/07/1938].

12. Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, Diari de trasllats [febrer 1939].

Figura 3. Fotografia del bombardeig del Soleràs. (Autor: Stato Maggiore Aeronautica Militare. Ufficio Storico. Roma)

La batalla de les Garrigues i l'ocupació del Soleràs

El 23 de desembre de 1938 l'exèrcit rebel inicia una ofensiva que trenca el front del Segre per sis punts. Segons podem llegir en el diari d'operacions de la Divisió Frece Verde del Corpo di Truppe Volontarie (CTV) (AGMAV, C. 1930, 3, 1/15), a dos quarts de dues del migdia, unitats d'aquesta divisió iniciaren l'avanç per la carretera de Fraga a Seròs. Durant la nit, havent creuat el riu Segre, es posicionaren en una zona propera a Sant Miquel (AGMAV, C. 1930, 3, 1/15-16). Els republicans, sorpresos per l'acció d'avanç de les tropes del CTV, van haver de retirar-se a la zona d'Aitona i Llardecans per tal de reorganitzar-se però la Divisió Littorio i la Divisió 5 de Navarra avançaren fins al camí d'Aitona i Llardecans. Al capvespre del dia 24, la Divisió Frece Verde s'havia situat a la cruïlla cap a Llardecans, al quilòmetre 28 de la carretera de Sarroca a la Granadella (AGMAV, C. 1930, 3, 1/16). Les poblacions de la Granja d'Escarp, Maials i Llardecans, havien estat ocupades (Rubió 2012: 175).

El contraatac republicà del 25 de desembre inicià el que ha estat anomenat com "la batalla de les Garrigues", que durarà fins el 6 de gener de 1939. Aquell va ser el dia de tota l'ofensiva que més bombardejos hi va haver sobre la comarca de les Garrigues: dotze en total (Rubió 2012: 175). En aquest context, el matí del 25 de desembre de 1938 —dia de Nadal— el So-

leràs és bombardejat i provoca la mort d'un veí del poble. Els dies posteriors als bombardejos moren dos veïns més del poble d'edat avançada, que, tot i que no estigueren directament a l'abast de les bombes, és probable que les circumstàncies bèl·liques afectessin la seva salut. Tots ells foren enterrats al cementiri vell del poble. L'ocupació del Soleràs es va produir el 27 de desembre de 1938, dos dies després del bombardeig (Rubió 2012: 177) (figura 3).

Ara bé, l'avanç de les tropes rebels no va ser fàcil. Tal com afirma Josep Rubió al seu llibre *La Guerra Civil a les Garrigues*, els republicans van resistir d'una manera tenaç, mentre l'artilleria i sobretot l'aviació enemiga bombardejava intensament la comarca per tal d'acabar amb qualsevol focus de resistència.

La forta oposició republicana, però, no aconseguí vèncer les ofensives de l'exèrcit rebel, que des del 23 de desembre fins al 6 de gener de 1939 havia conquerit més de 1.600 km² i havia ocupat quaranta pobles (Galitó *et al.* 2006: 246-253). Els durs enfrontaments i combats d'aquells dies provocaren la mort de nombrosos soldats d'ambdós bàndols a més de gran quantitat de civils. Alguns d'ells, pertanyents a l'exèrcit rebel, també foren enterrats al cementiri vell del Soleràs.

El cementiri vell. Expectativa inicial

El cementiri vell del Soleràs, construït en època moderna i utilitzat com a tal fins a principis del

segle xx —quan fou construït el nou i actual cementiri—, és a la part alta del nucli urbà, a uns 150 m de les últimes cases situades al sud-est del poble. Durant la guerra del 1936, quan el recinte funerari ja estava abandonat, fou aprofitat per enterrar-hi les víctimes del conflicte que van morir al poble o als seus voltants.

Amb l'arrencada del Pla de fosses, i arran de la petició d'una família de Maldà (Urgell) que tenia documentat el lloc d'enterrament d'un familiar al cementiri vell del Soleràs, l'octubre del 2017 es decideix dur-hi a terme una intervenció arqueològica per tal de recuperar aquesta i totes les víctimes que hi foren enterrades.

Cal destacar que l'excavació es va dur a terme en paral·lel a la investigació històrica, fruit de la qual es va poder recopilar fonts orals i documentals imprescindibles per aprofundir en el que va passar al Soleràs durant la guerra, així com també per conèixer el nom d'algunes de les víctimes que hi van ser enterrades.

En aquest sentit, un document ens donava pistes sobre les inhumacions al cementiri vell durant aquella guerra. En concret, és una llista tramesa per l'Ajuntament del Soleràs al Govern Civil de Lleida per respondre la demanda de si hi havia soldats morts durant la guerra enterrats a la població susceptibles de ser traslladats al Valle de los Caídos. En aquest document s'esmenta l'existència de quatre rases excavades per l'exèrcit republicà i s'indica que hi ha 32 soldats rebels inhumats al cementiri, dels quals 25 estan registrats amb noms i cognoms, 4 amb el número de placa i 3 sense identificar.¹³

La recerca oral va permetre conèixer que almenys tres veïns del Soleràs havien mort en el context del bombardeig que va tenir lloc el 25 de desembre de 1938. Tots tres foren enterrats al cementiri vell. El motiu pel qual els van enterrar al cementiri abandonat és que estava més a prop del nucli urbà que el cementiri nou —que havia resultat afectat pels estralls dels obusos— i, per tant, estava menys exposat en cas d'un nou bombardeig.¹⁴

També sabem —a partir de la informació aportada per veïns del Soleràs— que els trasllats de les víctimes des de l'hospital al cementiri es feia de nit,¹⁵ quan els veïns encarregats de fer el trasllat anaven a buscar els morts amb un carro arrossegat per una mula.¹⁶ Els sanitaris eren els que carregaven els morts al carro, i els tapaven amb una manta o amb un llençol.¹⁷ Duïen un llum per veure el camí. Recorden que, algun cop, havien arribat a fer dos o tres trasllats per nit, així com també que sempre hi havia rases excavades, a punt per ser utilitzades,¹⁸ la qual cosa ens ajuda a entendre la gran quantitat de víctimes que van ser enterrades durant aquells mesos.

13. AHCL, Fons Govern Civil, caixa 2176, Relación de cadáveres enterrados en el Cementerio Municipal, según datos que constan archivados en este Ayuntamiento.

14. Teresa Flix Tost, 12/01/2018. Josep Preixens Flix, 28/12/2017. Josep Maria Ruestes Torredadella 25/01/2018.

15. Carme Sarlé Cervelló, 16/01/2018.

16. Delfina Riera Barrull, 20/12/2017.

17. Josep Aran Monné, 12/01/2018.

18. Delfina Riera Barrull, 20/12/2017.

L'expectativa inicial, doncs, era localitzar un nombre indeterminat de soldats republicans, 32 soldats rebels i alguns veïns del poble. Amb aquestes premisses, es va iniciar la intervenció arqueològica, treballs que es van desenvolupar al llarg de sis mesos, entre el 16 d'octubre de 2017 i el 7 de maig de 2018, i en els quals hi va participar un equip interdisciplinari format per tretze arqueòlegs i tres antropòlegs físics.

Les fosses del cementiri vell

En primer lloc, cal dir que la delimitació de les fosses de la guerra del 1936 no va ser senzilla. L'antic cementiri va estar en ús almenys dos-cents anys i amb la construcció del nou cementiri a inicis del segle xx es van exhumar els enterraments per traslladar-los. Tot i això, aquestes exhumacions no es van fer a consciència ja que durant la intervenció va ser constant l'aparició de nombroses restes antropològiques sense connexió —així com enterraments complets no relacionats amb la guerra. Per tant, calia descartar les restes pertanyents a enterraments del cementiri antic de les restes corresponents a enterraments del temps de la guerra.

Ara bé, un cop rebaixats els nivells superficials, van quedar al descobert un total de nou fosses —set de comunes (FOS-1, FOS-2, FOS-3, FOS-4, FOS-5, FOS-6 i FOS-7) i dues d'individuals (EN-103 i EN-145)— disposades longitudinalment al llarg del cementiri, en sentit est-oest. Totes es concentraven a la meitat nord del recinte, segurament a causa de l'enderroc del mur sud del cementiri, que ja devia estar malmès durant els anys 1930 (figura 4).

Una de les primeres evidències que l'excavació va posar de manifest fou la identificació de dos patrons d'enterrament, diferenciats en funció de la disposició dels cossos. D'una banda, els enterraments de les fosses FOS-3, FOS-4 i alguns de la FOS-5 apareixen superposats, alguns bocaterrosa, altres d'esquena a terra i altres de costat. És una evidència, doncs, que els cossos es van abocar a l'interior de la fossa i no hi va haver la voluntat de col·locar els esquelets de manera més acurada. En alguns casos, però, sembla que foren enterrats embolcallats amb algun tipus de llençol o manta. D'altra banda, els individus enterrats a les fosses FOS-1, FOS-2, FOS-6 i FOS-7 es van col·locar curosament, disposats en fila dins la rasa, amb l'esquena a terra i, en molts casos, tenien les mans sobre la pelvis o l'abdomen. El cap de cada individu estava encaixat entre les cames del soldat que el precedia, aprofitant millor l'espai disponible (figura 5).

L'altra gran diferència —en referència al patró d'enterrament— que es va apreciar des de l'inici de l'excavació, fou la seqüència estratigràfica de les fosses. A partir dels reblliments que cobrien els individus de cada fossa, es va poder determinar que els individus de les fosses FOS-3, FOS-4 i alguns de la FOS-5 foren enterrats per grups i de manera successiva (en diferents moments), mentre que els de les fosses FOS-1, FOS-2, FOS-6 i FOS-7 es dipositaren simultàniament, és a dir, en un sol moment. Les fases d'enterrament de les fosses FOS-3 i FOS-4 es van diferenciar per la documentació d'un o uns quants estrats de terra que es van dipositar per cobrir cada

Figura 4. Fotomuntatge i dibuix de les fosses i els individus enterrats al cementiri vell del Soleràs. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

grup d'individus, que els separaven físicament entre ells. La identificació d'aquests grups —categoritzats dins el conjunt funcional *Enterraments Múltiples Successius* (EMS)— va permetre determinar la seqüència cronològica relativa, és a dir, l'ordre d'enterrament (i presumiblement de defunció) dels individus. A la fossa FOS-3 es van documentar vuit grups d'EMS, mentre que a la fossa FOS-4, deu.

A partir d'aquí es va configurar una hipòtesi, confirmada posteriorment a partir dels materials associats als individus i de les identificacions d'algunes víctimes: cada grup d'EMS de les fosses FOS-3, FOS-4 i alguns de la FOS-5 corresponia a les baixes ocorregudes a l'hospital en un mateix dia. Per tant, en aquestes fosses hi van ser enterrats els soldats republicans. La disposició dels cossos, doncs, confirmava el relat transmès

Figura 5. Contrast entre la disposició dels cossos dels soldats rebels, a l'esquerra, i els soldats republicans, a la dreta. (Autor: Iltirta Arqueologia).

per diferents testimonis, segons el qual els soldats eren traslladats sobre un carro, alguns embolicats amb un llençol o manta, i es bolcaven directament dins la fossa. En canvi, les fosses FOS-1, FOS-2, FOS-6 i FOS-7, on els soldats estaven enterrats ordenadament, corresponien a les excavades pel bàndol rebel entre finals de desembre del 1938 i principis de gener del 1939 per tal d'enterrar-hi els soldats del seu exèrcit, morts en combat durant la batalla de les Garrigues.

Així mateix, la fossa individual de la inhumació EN-103 també corresponia a un soldat rebel, tal com s'ha determinat a partir dels materials associats a l'individu, entre ells una placa d'identificació.

Volem remarcar que el motiu d'aquest tractament diferencial és atribuïble a les circumstàncies en què foren enterrats. Els soldats republicans moriren en plena guerra i van ser enterrats pels veïns del poble amb presses, tenint en compte que el nombre de baixes augmentava cada dia. En canvi, de la inhumació dels soldats rebels —la qual va anar a càrrec de soldats del mateix bàndol o de veïns del poble sota supervisió—, va tenir lloc a principis de gener del 1939, quan la zona ja havia caigut en poder franquista, motiu pel qual van poder ser enterrats amb certa tranquil·litat i cerimònia.

El cas de la fossa FOS-5 és particular, ja que s'hi han documentat dues dinàmiques d'enterrament diferents. Dels vuit individus que hi foren enterrats, quatre d'ells es van dipositar sense prestar atenció en la disposició del cos —amb superposicions i algun, bocaterrosa—, amb evidències d'haver rebut tractaments mèdics —un duia el braç enguixat, i un altre un torniquet— i duïen poca roba —gairebé no s'han recuperat materials associats. És a dir, el mateix patró d'enterrament que els soldats republicans de les fosses FOS-3 i FOS-4. En canvi, els altres quatre individus van ser inhumats acuradament, l'un seguit de l'altre i en decúbit supí (figura 6). En aquest cas, es tractava de dos homes d'edat avançada i dues dones —una també d'edat avançada i l'altra d'edat adulta— que foren enterrats vestits i cap dels materials recuperats era de caire militar. L'edat d'aquests individus, així com també el sexe en el cas de les dones, no es correspon amb el perfil de la majoria de soldats que van lluitar a la guerra. Sobre la base d'aquestes dades, des del primer moment es va valorar la possibilitat que fossin els veïns del Soleràs que van morir en el context del bombardeig del poble del 25 de desembre de 1938.

Finalment, entre la fossa FOS-6 i l'enterrament EN-103 es va documentar una altra fossa individual amb enterrament amb taüt d'una dona d'edat avançada (EN-145). Tot i que la ubicació de la tomba ens podia fer pensar que la inhumació es va realitzar en el mateix període que les fosses de la guerra civil, tant l'edat de la persona inhumada com l'absència de ferides traumàtiques o tractaments mèdics que indiquin una possible mort en context de guerra, ens han fet descartar aquesta hipòtesi. Associem aquest enterrament, doncs, a una inhumació del cementiri vell.

Els soldats republicans

En primer lloc, cal dir que els soldats republicans localitzats al cementiri vell no són els únics que foren atesos a l'hospital del Soleràs, ja que durant les primeres setmanes que l'hospital estava en actiu els soldats que morien eren enterrats al cementiri nou de la població. En algun moment —que no podem precisar— i tenint en compte que el nombre de baixes augmentava cada dia, és decidí utilitzar el cementiri vell, amb més espai per inhumar les víctimes i ubicat

Figura 6. Muntatge fotogràfic dels individus d'origen civil enterrats a la fossa 5. (Autor: Ilirta Arqueologia.)

més a prop de la població i, per tant, l'accés era més ràpid, com a lloc d'inhumació.¹⁹

Es tracta dels individus enterrats a les fosses FOS-3, FOS-4 i part de la fossa FOS-5. En total, 96 soldats republicans foren enterrats a les fosses del Soleràs.

A la fossa FOS-3, ubicada a l'extrem nord del cementiri, s'hi van inhumar 38 individus —en vuit períodes diferents—, mentre que a la fossa FOS-4, que era la que contenia el nombre més alt d'enterraments, s'han recuperat 54 individus, distribuïts en deu etapes d'enterrament. Finalment, quatre dels vuit individus enterrats a la fossa FOS-5 també eren soldats republicans. A banda d'aquests individus, també s'han recuperat dinou extremitats amputades dipositades dins les fosses —nou a la fossa FOS-3 i deu a la fossa FOS-4.

Com hem explicat anteriorment, els cossos van ser abocats dins la fossa des d'un carro utilitzat per fer el trasllat de l'hospital al cementiri, motiu pel qual els esquelets es disposaven sense cap tipus d'ordre, amuntegats els uns sobre els altres.

La majoria d'aquests individus foren enterrats amb poca roba i sense efectes personals. Segurament cal associar aquest fet al seu pas per l'hospital, tot i que també era habitual que els soldats fossin desposseïts de les seves pertinences durant el trajecte de trasllat cap a l'hospital (Hervàs 2004). Els soldats republicans que van ser enterrats amb la indumentària i objectes personals és probable que arribessin morts a l'hospital, sense possibilitat de ser atesos per l'equip mèdic. En aquests casos, s'han recuperat botons, fermalls, gafets, cremalleres, cinturons, sabates, insígnies i restes de teixit que aporten informació sobre com eren les

camises, jaquetes, pantalons i el calçat que duïen els soldats (figura 7).

Pel que fa als objectes personals, s'han recuperat des d'elements d'ús diari o més pràctic, entre els quals destaquen moneders o carteres, fulles d'afaitar, encenedors, llapis, plomes estilogràfiques, així com també algun bloc de notes i restes d'un llibre imprès, fins a objectes d'abillament personal, com són braçalets, cadenes i algun anell. Alguns d'aquests són complements que ja portaven els soldats quan van ser reclutats, mentre que altres els podem atribuir al conegut com a "art de trinxera", és a dir, objectes manufacturats i fets a partir del reciclatge de materials que els soldats tenien a l'abast: cuir, llautó, ferro, fusta... (figura 8).

També s'han documentat alguns cartutxos sencers que duïen a les butxaques, i no cal dir que molts dels soldats republicans presentaven restes de metralla i algunes bales associades a traumatismes visibles en les restes òssies, evidències del tipus de projectils amb què foren ferits els soldats.

Finalment, és interessant destacar els materials associats amb el pas dels soldats per l'hospital, evidències clares dels tractaments mèdics i les operacions quirúrgiques que se'ls va practicar. Tot i que més endavant els analitzarem amb profunditat, així com també les dades que la intervenció al Soleràs ha aportat al coneixement de la sanitat republicana, podem avançar que entre els materials mèdics s'han recuperat restes de benes, guix i escaiola, fèrules de Kramer —subjeccions per mantenir immobilitzada l'extremitat enguixada durant el període de recuperació—, tubs de drenatge i nombroses restes de sutures, fetes amb filferro i localitzades, sobretot, a la zona abdominal. Així doncs, sembla més que evident que

19. Josep Aran Monné, 12/01/2018. Teresa Flix Tost, 12/01/2018.

Figura 7. Elements d'indumentària dels soldats republicans. A l'esquerra, el cinturó i el botó dels pantalons. A la dreta, la insígnia del cos d'infanteria dins la butxaca de la jaqueta. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

Figura 8. Objectes personals associats als soldats republicans. A l'esquerra, una ploma estilogràfica i un quadern. A la dreta, les tres carteres que duia un mateix individu. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

els individus inhumats a les fosses FOS-3, FOS-4 i alguns de la fossa FOS-5 van rebre atenció sanitària en algun dels hospitals ubicats al municipi.

Gràcies al Programa d'Identificació Genètica s'han identificat tres dels soldats republicans enterrats al cementiri vell del Soleràs. Són Josep Moles Espelt, un dels germans anomenats Sabatés Homs i Tomàs Verdaguer Roqué.

Josep Moles Espelt va néixer a Vimbodí (Conca de Barberà) el dia 5 de març de 1905. Fou mobilitzat com a soldat de l'Exèrcit republicà en el context de la guerra del 1936. La família manifestà que la seva desaparició es devia produir al front del Segre, possiblement entre les poblacions de Torres de Segre (Segrià), Alfés (Segrià) o el Soleràs (les Garrigues) el dia 9 de desembre de 1938. A la notificació de la

seva desaparició i mort hi consta que morí a Torres de Segre o a Alfés el dia 9 de desembre de 1938 en acció de combat.²⁰ És l'individu EN-9, documentat a la fossa FOS-5, el cos del qual es disposava bocaterrosa i presentava restes d'embenatges sobre les vèrtebres dorsals. Gràcies a la intervenció duta a terme al Soleràs, doncs, sabem que, abans de morir, l'individu fou traslladat a l'hospital instal·lat en aquesta població, on fou atès. De fet, si tenim en compte que la retirada definitiva de l'equip mèdic es fa efectiva el 13 de desembre de 1938, podem dir que fou un dels darrers soldats atesos en aquest hospital.

En el cas del soldat Sabatés Homs, és un dels dos germans, de trenta i vint-i-dos anys, respectivament, que van ser reclutats per l'exèrcit republicà durant la guerra del 1936. Ateses les similituds genètiques —i les poques dades de què disposava la família sobre el lloc de la mort—, les tasques d'identificació no han pogut precisar a quin dels dos germans pertanyen les restes del Soleràs. Els germans Sabatés Homs eren nascuts a Ripoll, tot i que després es van traslladar a Torelló (Osona). Fins ara, la família en desconeixia el lloc i la data de la mort, així com també el lloc d'enterrament. S'ha identificat com l'individu EN-69, un dels soldats documentats a la fossa FOS-5. Tenia el braç esquerre enguixat, motiu pel qual sabem que va ser atès a l'hospital instal·lat al Soleràs abans de morir. Pel que fa a la data de la mort, cal situar-la entre finals de novembre i inicis de desembre de 1938.

Tomàs Verdguer Roqué, nascut el 12 de juliol de 1904 a Riudaura (Ripollès), va lluitar amb l'exèrcit republicà fins el dia 8 de novembre de 1938, quan va morir al Soleràs a conseqüència de ferides de bala al crani. Aquestes són les dades extretes del banc de dades del Projecte del Cost Humà i van ser facilitades per Jordi Oliva, coordinador del projecte. La identificació definitiva d'aquest individu ha estat possible gràcies a l'encreuament de dades genètiques entre els familiars inscrits al cens de persones desaparegudes i l'individu de l'enterrament EN-28 del Soleràs, inhumat en posició bocaterrosa a la fossa FOS-3. La localització del soldat en una de les fosses del cementiri vell confirma, doncs, que abans de morir Tomàs Verdguer Roqué fou traslladat a l'hospital instal·lat en aquesta població. És probable, però, que morís durant el trasllat al Soleràs, ja que fou enterrat vestit i no presenta evidències de cap tipus de tractament mèdic.

Els soldats rebels

Al cementiri vell del Soleràs hi foren enterrats alguns dels soldats rebels que van morir als voltants de la població durant la batalla de les Garrigues. Aquests foren inhumats en fosses excavades per l'exèrcit rebel a inicis de gener del 1939. Corresponen a les fosses FOS-1, FOS-2, FOS-6, FOS-7 i a l'enterrament individual EN-103, i tot i que a la llista conservada a l'ajuntament del Soleràs hi ha una relació de trenta-dos soldats, només se n'han localitzat vint-i-cinc.

El patró d'enterrament d'aquests soldats, col·locats en fila, sense superposicions, i cinc d'ells dins taüt de fusta, evidencia la voluntat de col·locar els cossos acuradament i d'una manera ordenada. El cas de l'enterrament EN-103, inhumat en una fossa individual, podria indicar la voluntat de singularitzar aquest individu (potser pel rang, vincles familiars, circumstàncies o moment de la mort...) respecte de la resta de soldats. No obstant això, les dades obtingudes fins avui no són suficients per saber el motiu d'aquesta distinció, i esperem que la identificació dels individus amb els encreuaments genètics pugui aportar-ne més informació.

Pel que fa als materials associats a aquests soldats, cal dir que, a diferència dels soldats republicans, els rebels conserven bona part de la indumentària i no presenten evidències de cap tipus de tractament mèdic, amb la qual cosa és lògic pensar que van morir en combat i foren enterrats al cementiri amb totes les seves pertinences, sense passar per cap hospital. Tot i l'absència de tractaments mèdics en els soldats rebels exhumats, cal dir que es coneix l'existència al Soleràs de serveis sanitaris rebels, els quals es van instal·lar a l'edifici de la cooperativa i en una tenda de campanya amb una creu roja a la vall dels horts.²¹

Així doncs, disposem d'una quantitat força representativa de peces d'indumentària i objectes personals que duien aquests soldats (Camats *et al.* 2018). Els elements recuperats evidencien que els soldats duien l'uniforme militar, si jutgem per la similitud dels botons i cremalleres de les camises, jaquetes i pantalons documentats. Alguns portaven cinturó de cuir, elàstics i les trinxes o bandoleres de cuir característiques de l'equipament militar. El calçat més habitual eren les botes de cuir amb sola de goma o cautxú (figura 9). Val la pena destacar que en els casos dels enterraments republicans que anaven vestits, les peces de vestimenta eren totes diferents i en alguns casos inadequades pel clima hivernal, mostres d'un exèrcit amb pocs recursos i amb unes estressades línies d'abastament.

En nou casos s'ha localitzat la placa identificativa del soldat. Són les plaques reglamentàries de l'exèrcit rebel, que contenen una inscripció amb el número de registre i la nacionalitat (E) del soldat (figura 10). La inscripció està duplicada (una a cada extrem de la placa), ja que estaven pensades per ser trencades per la meitat amb l'objectiu d'enterrar-ne una part amb el difunt i donar-ne l'altra part a la família, per confirmar-ne així la mort. Si disposéssim d'un registre on es relacionés el número de placa amb un nom i uns cognoms seria de gran ajuda en les tasques d'identificació. Ara bé, la recerca d'aquesta documentació no és fàcil. Tot i que probablement es conserven a l'Arxiu Militar d'Àvila, el seu estat actual no permet la identificació de les víctimes.²²

Per tant, tot i tenir els noms de vint-i-cinc soldats i les plaques de registre, la identificació definitiva dels individus recuperats al Soleràs és la que es fa a partir del Programa d'Identificació Genètica. En el cas

20. Consultada al registre civil de Vimbodí.

21. Josep Preixens Flix, 28/12/2017.

22. <<https://www.combatientes.es/Busquedas.htm>>.

Figura 9. Soldat rebel, enterrat amb tota la indumentària. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

dels soldats rebels, fins ara hi ha hagut dos resultats positius: els enterraments EN-85 i EN-6.

L'individu EN-85, enterrat a la fossa FOS-2 a l'interior d'un taüt de fusta, era un soldat rebel nascut en un petit poble de Burgos, que va morir en el context de la batalla de les Garrigues, i a inicis de gener de 1939 fou enterrat al Soleràs. De fet, la intervenció arqueològica ha permès corroborar que va morir en combat, ja que no presenta evidències de tractaments

mèdics i fou enterrat amb la seva indumentària i efectes personals, a diferència dels soldats que van ser atesos a l'hospital. Tot i que el seu nom consta a la llista de soldats rebels tramesa per l'Ajuntament del Soleràs al Govern Civil de Lleida el novembre de 1958, la família ha demanat mantenir el seu nom en l'anonimat.

L'altre soldat rebel identificat és Herminio Bonilla Javato, nascut el 25 de setembre de 1914 a Arroyo

Figura 10. Placa d'identificació d'un soldat del bàndol rebel enterrat al Soleràs. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

de la Luz (Cáceres). Pertanyia a la quinta de 1935, i mentre realitzava el servei militar fou mobilitzat per la guerra. Va estar al front del nord on, com a sergent de l'exèrcit franquista, fou ferit per arma de foc a la palma de la mà esquerra, motiu pel qual va estar convalescent durant quinze dies a l'Hospital Militar d'Aguilafuente, a Zarauz. Un dels seus germans, Alejandro, també lluità al front de guerra, combatent amb els sollevats, i aconseguí sortir indemne del conflicte. Quan era al front de Madrid va rebre la notícia de la mort del seu germà, i per no oblidar els detalls del succés va escriure les dades que li van notificar, document que ha conservat la família, on consta el següent escrit:

Herminio Bonilla Javato murió
el día 1 de enero de 1939 en el Frente de Cataluña.
Ha sido enterrado en el Cementerio de Soleras,
Lleida. Zanja 1ª, sepultura 9ª.

És l'enterrament EN-6 del cementiri vell, localitzat també a la fossa FOS-2, col·locat en decúbit supí i acuradament, tot i que en aquest cas sense taüt de fusta.

Les víctimes civils

En una de les fosses on hi ha enterrats soldats republicans s'hi han localitzat quatre individus d'origen civil, dos homes d'edat avançada (EN-68 i EN-70) i dues dones, una també d'edat avançada (EN-71) i l'altra d'edat adulta (EN-65).

Gràcies a la informació obtinguda a través dels familiars, sabem que hi havia almenys tres veïns del Soleràs enterrats al cementiri vell, ja que en aquell temps hi havia hagut bombardejos a l'entorn de la població que fins i tot havien afectat el cementiri nou. De fet, en una breu memòria de reparacions realitzades entre 1939 i 1941, s'indica que es va

haver de fer obres per tal d'arreglar els desperfectes ocasionats per l'impacte dels obusos al cementiri nou. Les parets estaven ensorrades per tres indrets i el terra es va haver d'anivellar per tancar els forats que hi havia. Els veïns del Soleràs que foren enterrats al cementiri vell són Leandro Preixens Torrebada, Maria Teresa Mir Sarlé i Ramon Jové Piñol.

Leandro Preixens va morir per efectes directes del bombardeig. Es va refugiar en una coveta per tal de protegir-se, en un indret proper al Soleràs, però, malauradament, va caure una bomba just a l'entrada de la cova i l'ona expansiva el va afectar mortalment. Tenia seixanta anys.²³ L'encreuament de dades genètiques ha permès identificar-ne les restes: corresponents a l'enterrament EN-68, el cos del qual estava en posició de decúbit supí, lleugerament inclinat cap a la seva dreta, amb les cames flexionades i fracturades per diversos punts. Tenia alguns fragments de metralla incrustats a les restes òssies, i entre els objectes associats s'ha documentat un crucifix, una sivella amb restes de cuir, diversos botons, un gafet de ferro, una navalla i un encenedor amb restes de teixit, una pipa de fumar i restes del que sembla una manta o abric.

Maria Teresa Mir Sarlé tenia setanta-quatre anys i va morir el 26 de desembre de 1938, un dia després del bombardeig,²⁴ i, segons el relat explicat per un testimoni oral, fou enterrada amb un taüt de fusta sense tapa i se la va cobrir amb un llençol perquè no es veiés el cadàver.²⁵ També se n'han pogut identificar les restes: és l'enterrament EN-71, disposades en posició decúbit supí, amb els braços flexionats i col·locats sobre el seu abdomen. Entre els objectes recuperats s'han documentat dues agulles imperdibles, una medalla, restes de teixit i un botó. No s'han documentat, però, restes de cap taüt de fusta sota el cos. És probable, doncs, que el testimoni hagi confós aquest enterrament amb algun altre dels que van tenir lloc en aquestes dates

Finalment, el tercer veí del Soleràs enterrat al cementiri vell, Ramon Jové Piñol, va morir el 25 de desembre de 1938 a l'edat de noranta-dos anys.²⁶ Si bé la seva defunció no fou per un impacte directe dels obusos —el fet que la mort es produís justament el mateix dia del bombardeig fa pensar que aquest fou el desencadenant d'un atac de cor. Segons testimonis orals, el cos fou transportat fins al cementiri amb una plataforma de fusta que feia una mica de barana, sense taüt, i anava embolicat amb un llençol.²⁷ La identificació genètica també ha estat fructífera en aquest cas: correspon a l'enterrament EN-71, dipositat sobre una llitera de fusta, de la qual s'ha conservat part de l'estructura i els claus. El cos estava en posi-

23. Ajuntament del Soleràs, Registre Civil, secció defuncions, tom 11, núm. 11, f. 83r.

24. Arxiu del Bisbat de Lleida, Soleràs Defuncions, llibre 3, 1886-1971, Libro Tercero de Óbitos de la Parroquia de la Asunción de Nuestra Señora del Soleràs, f. 184v. La inscripció al registre parroquial es va fer el 1940.

25. Teresa Flix Tost.

26. Ajuntament del Soleràs, Registre Civil, secció defuncions, tom 12, núm. 11, f. 97v.

27. Teresa Flix Tost, 12/01/2018. Josep Preixens Flix, 28/12/2017.

ció de decúbit supí, amb els braços estirats al costat del cos, i entre els objectes relacionats amb l'individu s'ha documentat un rosari, uns quants gafets de ferro i diversos botons.

El cas de l'enterrament EN-65 —individu inhumat al costat del veïns del poble morts a causa del bombardeig— és particular. El cos correspon a una dona d'edat adulta, disposada acuradament, amb els braços flexionats i col·locats sobre el seu tors. El que la diferencia dels altres tres, però, és el fet que té la cama esquerra amputada al costat de la qual s'ha documentat un tub de drenatge, evidències clares d'haver estat atesa a l'hospital. El lloc on fou enterrada i les relacions estratigràfiques amb els altres casos indica que devia morir en dates pròximes al bombardeig del poble, tot i que no sabem si aquesta fou la causa directa de la seva defunció. Malauradament, de moment no disposem de cap dada històrica que ens doni alguna pista sobre la seva identitat.

Exhumacions i trasllats posteriors a la guerra

L'any 1958 les autoritats franquistes donaren ordres a ajuntaments i parròquies per tal que elaboressin un recompte de les inhumacions de la guerra existents al seu terme municipal, especificant, literalment, “a cuantos cayeron en nuestra Cruzada, sin distinción del campo en que combatieran”. L'objectiu d'aquest procediment era traslladar tots els “caiguts” durant la guerra al monument que el règim volia inaugurar l'any següent: el Valle de los Caídos. De vegades, el trasllat fou sol·licitat per les famílies, tot i que en molts altres casos fou realitzat sense el seu coneixement ni la seva autorització (Solé 2009).

El novembre de 1958, l'Ajuntament del Soleràs, com ja hem dit, va informar el Govern Civil del nom dels soldats rebels inhumats al cementiri vell els quals eren susceptibles de poder traslladar-los al Valle de los Caídos. En relació amb el possible trasllat de les restes, l'Ajuntament indicava que: “Tanto de unos como de otros, actualmente no media conformidad alguna para el traslado en este Ayuntamiento, de ningun familiar”.²⁸ Per tant, el novembre de 1958 l'Ajuntament del Soleràs no havia rebut cap petició ni autorització per al trasllat de cap de les víctimes inhumades al municipi.

En aquest document hi consta una llista de trenta-dos soldats franquistes enterrats al cementiri vell del Soleràs, dels quals en coneixem el nom de vint-i-cinc. D'aquests, n'hi ha dos que finalment foren traslladats al Valle de los Caídos. Les restes sortiren del Soleràs l'11 de març de 1959²⁹ i arribaren a Cuelgamuros el dia 26 de març.³⁰ Es tracta de Félix Pascual Marcos i Feliciano Izquierdo Herrero.

Val a dir que al dors de la llista figuren aquests dos noms anotats amb llapis i amb una creu al costat. A banda d'aquests també hi ha anotats (però sense

creu) Alipio Herrero Ramos i Francisco Pardo Conejo. Tres de les quatre víctimes consten a la Relación de Caídos de la província de Valladolid enterrats a la província de Lleida i les famílies de les quals havien autoritzat el trasllat a Cuelgamuros. Els tres de Valladolid eren Pascual, Izquierdo i Pardo, aquest darrer consta com a inhumat al cementiri de “Solera”.

Un altre soldat, Santiago de Luchi Rincón, va ser traslladat al nínxol C/23 del cementiri nou del Soleràs el 29 de març de 1965.³¹ El trasllat es va fer a demanda de la seva família, que era de Mallorca. Segons s'indica a la làpida actual, era alferes i va morir el dia 1 de gener de 1939.

Arqueològicament, la intervenció ha deixat al descobert algunes evidències d'aquests trasllats: són dues exhumacions clares els enterraments EN-12 i EN-91, de la fossa FOS-2 (figura 11). En el cas d'EN-12, l'esquelet havia estat remogut d'antic, i només conservava en connexió anatòmica els dos peronés i els dos peus, dins les seves botes. A l'espai on hi hauria hagut la resta del cos es van trobar diversos ossos sense connexió anatòmica. Pel que fa a l'enterrament EN-91, s'han identificat les restes de la caixa de fusta on fou enterrat, però l'esquelet que hi havia al seu interior ha estat remogut i espoliat. Sí que hi havia, però, diverses restes òssies, que tal vegada podrien correspondre a l'individu inhumat. En tots dos casos, doncs, la presència de restes de l'individu *in situ* demostra que l'exhumació va ser parcial i fins i tot podríem qualificar-la de “matussera”, cosa que fa dubtar que els individus exhumats siguin realment els esmentats en el document conservat.

A banda de les exhumacions d'aquests dos individus, hi ha una altra evidència arqueològica que creiem que pot estar relacionada amb aquest episodi. Tant a la fossa FOS-3 com a la fossa FOS-4, on foren enterrats soldats republicans, s'han documentat remocions de terra posteriors als enterraments que van afectar parcialment alguns dels individus inhumats. Tot i que no podem precisar el moment en què es realitzaren aquestes remocions, és probable que estiguin relacionades amb el trasllat dels dos soldats rebels al Valle de los Caídos.

A tall d'hipòtesi, creiem que per tal d'identificar les fosses del bàndol rebel i exhumar els soldats reclamats, es van fer prospeccions a totes les fosses, i en el cas de les fosses del bàndol republicà, les restes humanes remogudes es van tornar a dipositar a l'interior de la rasa. En relació amb aquesta premissa, hem de dir que no sabem la informació exacta de què disposaven les persones encarregades de realitzar les exhumacions per tal de localitzar els individus que s'havien de traslladar. Ara bé, en una acta de defunció facilitada per una de les famílies dels soldats rebels, Herminio Bonilla, es precisava el lloc exacte d'enterrament “zanja 1^a, sepultura 9^a”. No s'especificava, però, quina era aquesta rasa dins el context del cementiri, ni si es començava a comptar les sepultures des de l'est o des de l'oest, ni tampoc sabem si hi havia algun element senyalitzador de la situació de les fosses (o en cas de ser-hi si havia so-

28. AHCL, Fons Govern Civil, caixa 2176, Relación de cadáveres enterrados en el Cementerio Municipal, según datos que constan archivados en este Ayuntamiento.

29. AHCL, Fons Govern Civil, caixa 2176.

30. <http://mapadefosas.mjusticia.es/exovi_externo/CargarDetalleFosa.htm?fosaId=1029>.

31. Ajuntament del Soleràs, Registro de Nichos 1 (bloc A, B i C fins núm. 25).

Figura 11. Enterrament EN-12 (a dalt) i EN-91 (a baix), espoliats d'antic. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

breviscut fins l'any 1958). Per tant, és probable que la comprovació de les restes d'enterraments es realitzés a partir de les prospeccions esmentades.

Els soldats: perfil biològic, estat de salut i lesions de guerra

L'estudi antropològic dels soldats enterrats al cementiri vell del Soleràs ens permet aproximar-nos al perfil dels individus que foren reclutats per l'exèrcit, tant rebel com republicà. Tot i ser conscients que aquestes dades corresponen només a una petita part dels soldats que van lluitar a la guerra (López-Onaindia *et al.* 2018-2020), el nombre d'individus exhumats és prou significatiu per tenir-lo en compte com a mostra representativa.

En primer lloc, podem dir que els soldats d'ambdós exèrcits eren homes adults joves, o fins i tot juvenils en algun cas. Pel que fa als soldats republicans, la majoria tenien entre vint i vint-i-nou anys —tot i que les edats oscil·len entre els disset i trenta-nou anys. L'edat dels soldats rebels no diferia gaire, ja que la majoria tenien entre vint i trenta anys, amb alguna excepció, com els individus EN-11 i EN-148, que tenien entre setze-divuit anys el primer i entre disset i dinou anys el segon (figura 12).

Si ens fixem en les patologies identificades, es poden classificar en dos tipus: d'una banda, les que podem associar amb l'estat de salut del soldat abans i/o durant la guerra, i, d'altra banda, les lesions traumàtiques perimortem, que en la majoria de casos

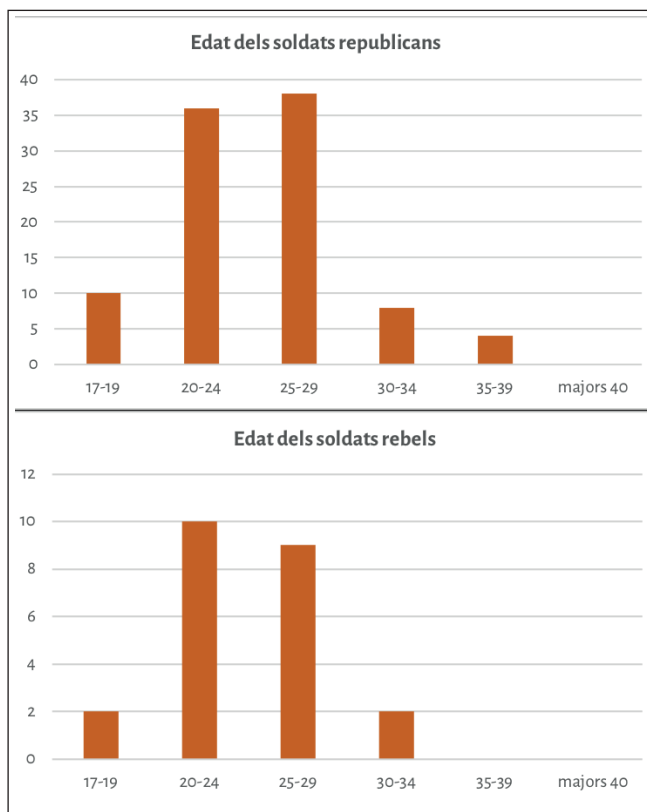

Figura 12. Grups d'edats dels soldats republicans i rebels. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

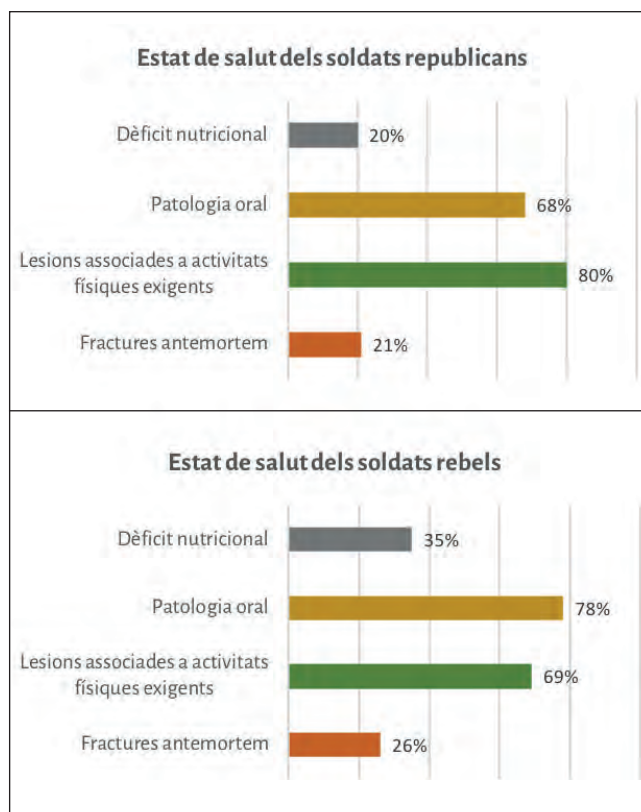

Figura 13. Paràmetres que mostren l'estat de salut dels soldats republicans i rebels. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

es van produir al moment de la mort de l'individu i, per tant, en podrien ser la causa.

Pel que fa a l'estat de salut dels soldats, no hi ha una diferència destacable entre els soldats republicans i els rebels. Un 20 % dels soldats republicans i un 35 % dels soldats rebels presentaven patologies associades a dèficits nutricionals, com la *cribra orbitalia* i la *cribra femoral*, que denoten deficiències de ferro i magnesi, respectivament, o també les hipoplàsies dentals, indicador de períodes d'estrès nutricional durant el desenvolupament. La majoria d'individus presentaven patologia oral, en alguns casos severa, sobretot càries i pèrdues dentals *ante mortem*. Un 80 % dels soldats republicans i un 69 % dels soldats rebels presentaven evidències d'haver realitzat tasques físiques exigents, ja que presenten hèrnies discals i nòduls de Schmörl a la columna, tot i tractar-se d'individus menors de trenta anys. I finalment, un 25 % dels individus presentaven fractures *ante mortem* ja consolidades, que en alguns casos havien provocat l'escurçament de l'extremitat i, fins i tot, n'havien afectat la mobilitat (figura 13).

Pel que fa a les lesions traumàtiques *perimortem*, és a dir, aquelles produïdes en el moment de la mort de l'individu, se n'han documentat en un 59 % dels soldats republicans i en un 78 % dels soldats rebels. En ambdós bàndols, gairebé la meitat dels soldats presentaven lesions provocades per impacte de projectil —ja sigui per arma de foc o d'artilleria—, ja que s'ha localitzat el punt d'impacte, mentre que un 14 % dels soldats republicans i un 35 % dels soldats rebels presenten fractures sense determinar el punt d'impacte,

sobretot documentades a la zona de les costelles, però també en extremitats superiors i inferiors. En aquests casos, no sabem si les lesions foren provocades per un projectil o per un cop contundent. És interessant destacar que alguns dels individus presentaven lesions que s'estaven acabant de remodelar, és a dir que, tot i que no es van produir en el moment de la mort, és probable que es produïssin durant l'episodi bèl·lic. Aquesta dada demostra que, segurament a causa de les necessitats de la guerra, els soldats eren retornats al front tan aviat com era possible, fins i tot abans de recuperar-se totalment de les lesions (figura 14).

Per tal de relacionar les lesions traumàtiques amb les causes directes de la mort, però, cal tenir en compte que l'estudi antropològic només identifica les lesions que han afectat l'esquelet, és a dir, la part conservada del cos, i, per tant, aquelles ferides produïdes a les parts toves no es poden determinar a partir de l'anàlisi dels ossos. No obstant això, en alguns casos en què no s'han documentat lesions, s'ha pogut inferir la causa de la mort a partir de la localització d'una bala o fragments de metralla a l'interior del cos, projectils que van afectar algun òrgan vital de l'individu encara que no impactessin als ossos.

Sanitat de guerra aplicada a les víctimes del Soleràs

La diferència més remarcable entre els soldats d'ambdós bàndols enterrats al cementiri vell del Soleràs rau en el fet que els republicans van rebre

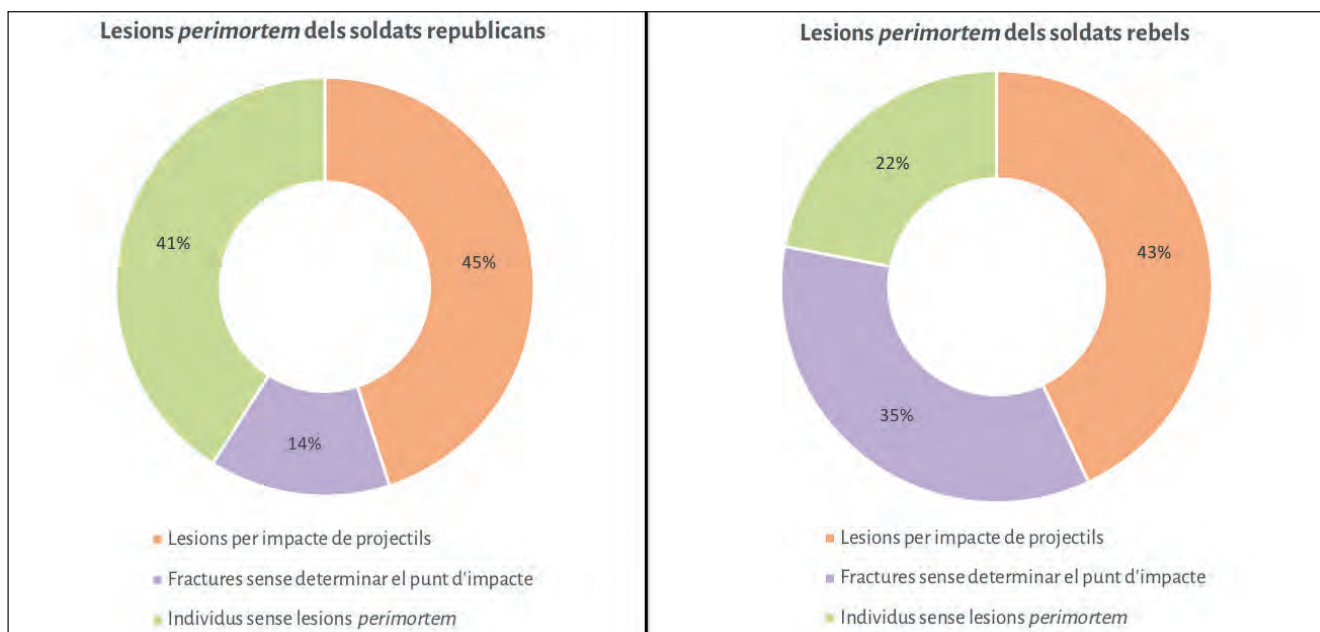

Figura 14. Lesions *perimortem* documentades en els soldats republicans i rebels. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

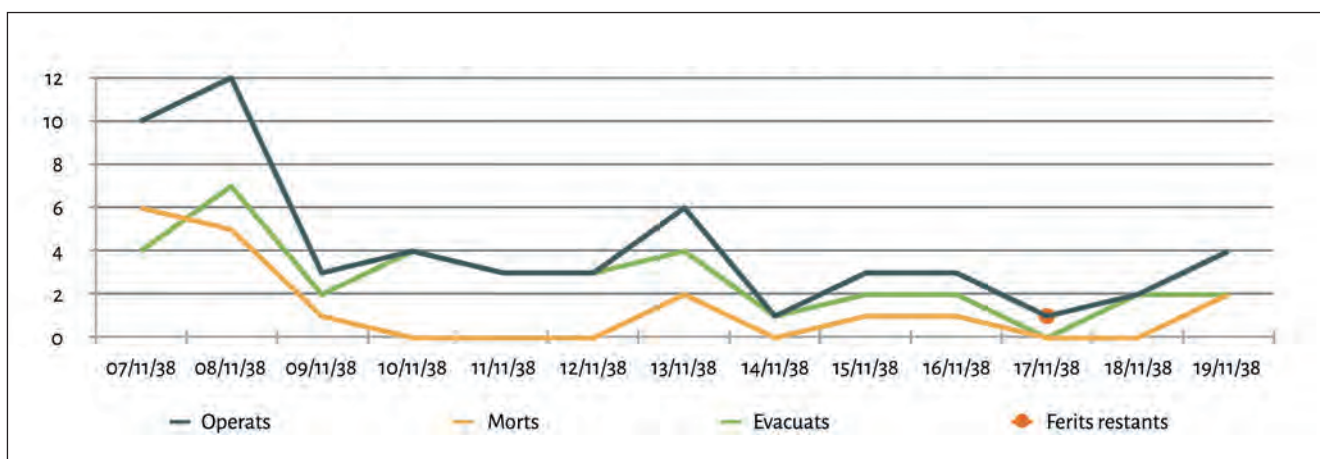

Figura 15. Nombre de persones operades, mortes i evacuades a l'hospital del Soleràs (dades del 7 al 19 de novembre de 1938). (Autor: Iltirta Arqueologia.)

atenció mèdica abans de morir, mentre que els rebels van morir al camp de batalla.

Com ja hem dit, l'establiment d'un equip quirúrgic al Soleràs estava previst en la planificació sanitària de l'ofensiva de l'Ebre que es va desenvolupar entre el 25 de juliol i el 16 de novembre de 1938. Moltes de les víctimes enterrades al cementiri vell del Soleràs foren ferides en el context dels combats a l'Ebre però donada la proximitat del front del Segre, també hi hagué combatents atesos que havien estat ferits durant l'ofensiva republicana al Segre, que es va desenvolupar entre el 6 i el 22 de novembre de 1938.

A partir de la documentació del fons del Dr. Porta, sabem que el dia 23 de novembre de 1938, havent finalitzat l'ofensiva republicana al Segre, aquest va rebre una carta en la qual se li demanava un informe estadístic de les intervencions realitzades els darrers dies. En resposta a la petició, el Dr. Porta va elaborar

un recompte dels intervinguts entre els dies 7 i 19 de novembre.³²

En el primer gràfic podem veure el total de persones intervingudes cada dia d'aquell període. La major part dels ferits foren atesos els dies 7 i 8, després veiem com el gràfic ens mostra un nombre menor de persones ateses. Val a dir que observant la línia de morts i la d'evacuats veiem com generalment foren més els que sobrevisqueren a les intervencions que no pas els que moriren (figura 15).

La mortalitat, però, augmentava en funció del temps transcorregut entre que eren ferits i eren intervinguts. La línia d'intervinguts que portaven

32. Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, "Relación detallada numéricamente por días de los intervenidos con los que han fallecido, sido evacuados y quedan hospitalizados" [24/11/1938].

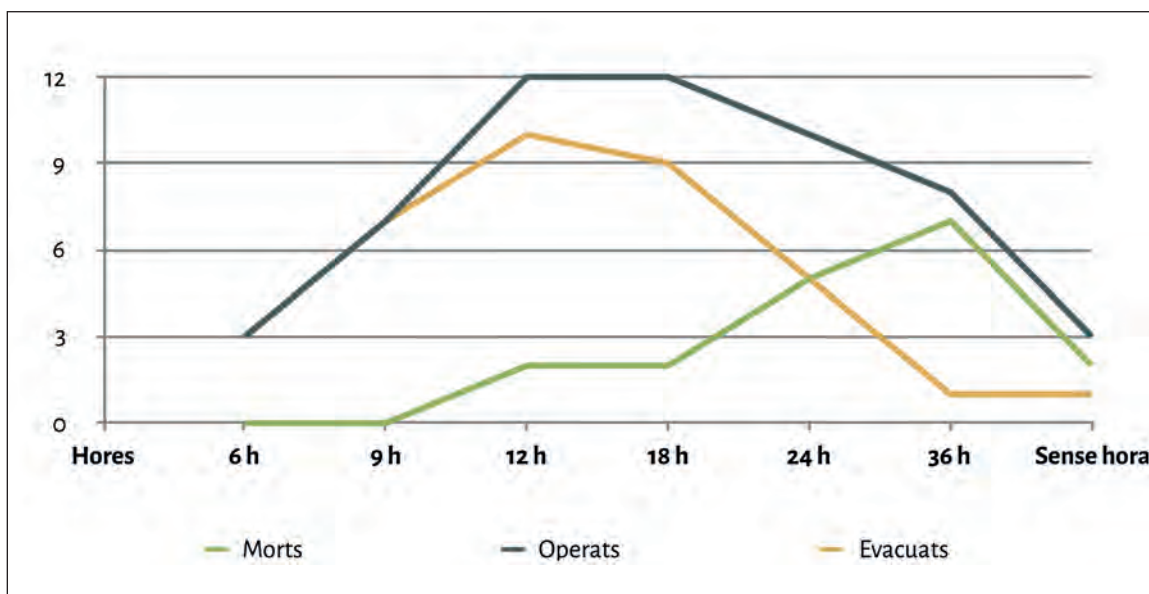

Figura 16. Nombre de persones operades i mortes en relació amb les hores que portaven ferides (dades del 7 al 19 de novembre de 1938). (Autor: Iltirta Arqueologia.)

ferits divuit hores o més, veiem que és decreixent, la qual cosa ens indica que a més temps transcorregut menys persones arribaven amb vida per ser ateses. A més, la mortalitat entre aquestes persones era superior a la resta. La línia de persones mortes que portaven ferides divuit hores o més va en augment: com més hores portaven ferits menys sobreviuen a la intervenció (figura 16).

L'estadística elaborada pel Dr. Porta distingia entre els ferits de metralla (dinou persones intervingudes) i els ferits de bala (trenta-sis persones intervingudes) tot mostrant les dades en funció de la part del cos on hi havia la ferida. Tant en les ferides de metralla com en les de bala, veiem com la major part de les defuncions es concentren en aquelles víctimes amb ferides a l'abdomen (figures 17 i 18).

Ara bé, gràcies a la intervenció arqueològica i els estudis derivats d'aquesta s'ha pogut documentar i estudiar les evidències materials d'alguns tractaments mèdics i d'operacions quirúrgiques practicades als soldats republicans atesos pels equips sanitaris republicans.

Les dades arqueològiques apunten, però, que no tots els individus enterrats al cementiri vell foren atesos per l'equip mèdic dirigit pel Dr. Porta, ja que probablement alguns dels soldats van morir durant el trajecte de trasllat cap a l'hospital del Soleràs. Aquest és un fet del qual ens adonem sovint en els estudis de cost humà. Moltes víctimes, quan arriben al punt d'atenció sanitària ja han mort durant el trajecte d'evacuació i allí només se'n pot certificar la mort. En arqueologia, a més, aquesta hipòtesi es basa en dos indicis: la indumentària dels soldats en el moment de ser enterrats i alguns dels tractaments mèdics documentats.

Pel que fa a la indumentària, ens referim al fet que alguns dels soldats van ser enterrats vestits, tal com deduïm de la troballa de botons i gafets de camises, jaquetes, pantalons... Tenint en compte aquesta dada, és lògic pensar que aquests soldats van morir abans

d'arribar a l'hospital, ja que el protocol mèdic implicaria treure la totalitat de la roba per al diagnòstic i tractament del pacient.

L'altre indicatiu de relació amb evidències de tractaments mèdics que, a partir de la recerca historiogràfica i dels coneixements aportats pel metge Jordi Jara —especialista en la sanitat durant la guerra civil—, sabem que eren practicats en els primers esglaons de l'organització sanitària o pel mateix ferit, i un cop el ferit arribava a l'hospital de divisió es retiraven i s'intervenien quirúrgicament el pacient si feia falta. Ens referim als torniquets i a la col·locació de fèrules de Kramer (subjeccions per mantenir immobilitzada l'extremitat enguixada durant el període de recuperació). En ambdós casos, eren pràctiques provisionals a l'espera d'un tractament definitiu. En el cas dels torniquets, mai es realitzaven com a tractament postoperatori o post diagnòstic durant l'estada a l'hospital. De fet, si no es feien amb coneixement de causa, podien ser motiu d'amputació de l'extremitat en qüestió, intervenció evitable si el torniquet s'efectuava correctament. Pel que fa a les fèrules d'immobilització, normalment també s'aplicaven als punts sanitaris més avançats a la línia de front per tal d'immobilitzar l'extremitat i no agreujar el ferit durant el trasllat. Un cop als centres hospitalaris, es treia la fèrula i s'intervenien quirúrgicament si es requeria. No obstant això, en el cas que l'extremitat hagi estat enguixada o embenada juntament amb la fèrula, sí que es pot considerar un tractament hospitalari, ja que eren materials utilitzats habitualment en aquests centres sanitaris. De fet, tant les fèrules com el guix podrien ser l'evidència arqueològica de l'aplicació del mètode Trueta o mètode espanyol als fronts del Segre i l'Ebre durant la guerra civil, que consistia a netejar la ferida —moltes vegades ja infectada— i immobilitzar l'extremitat per tal d'intentar evitar l'amputació, cobrint-la totalment, sense deixar entrar oxigen a la zona ferida (Camats *et al.* 2018).

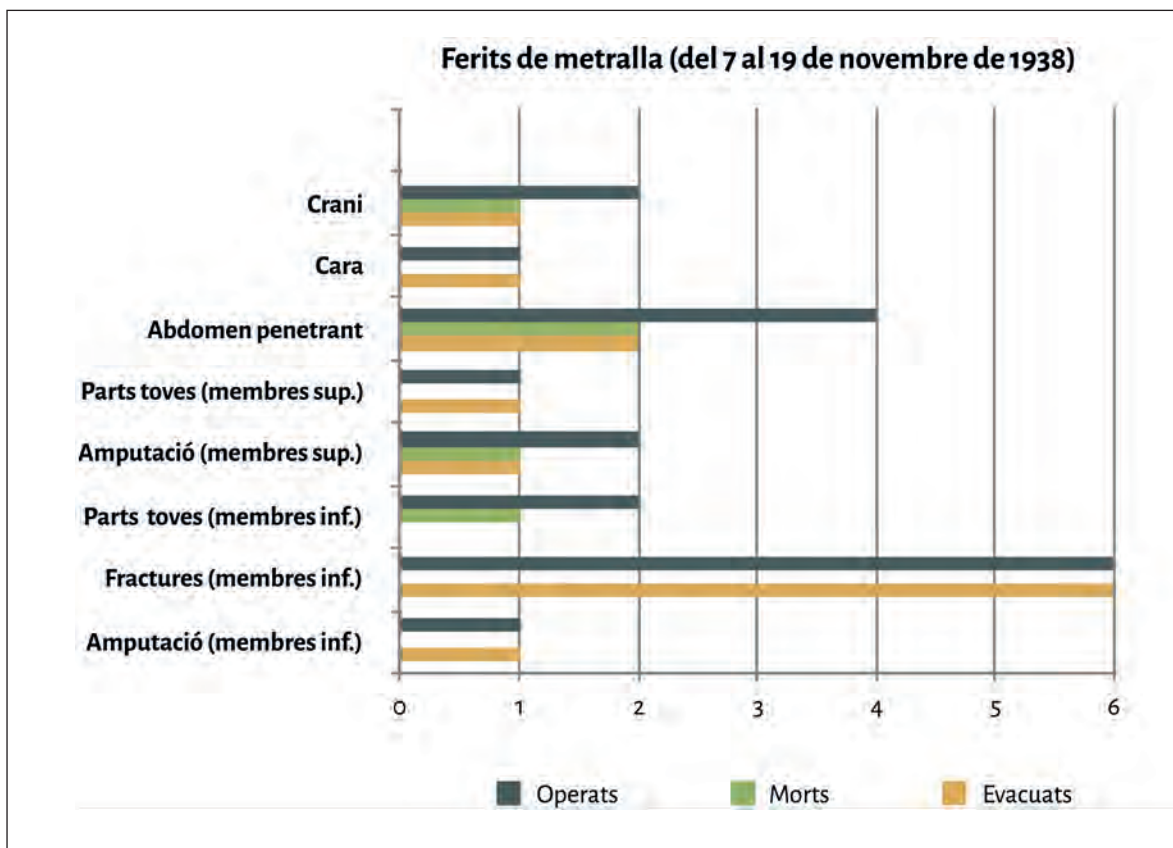

Figura 17. Nombre de ferits de metralla (dades del 7 al 19 de novembre de 1938). (Autor: Iltirta Arqueologia.)

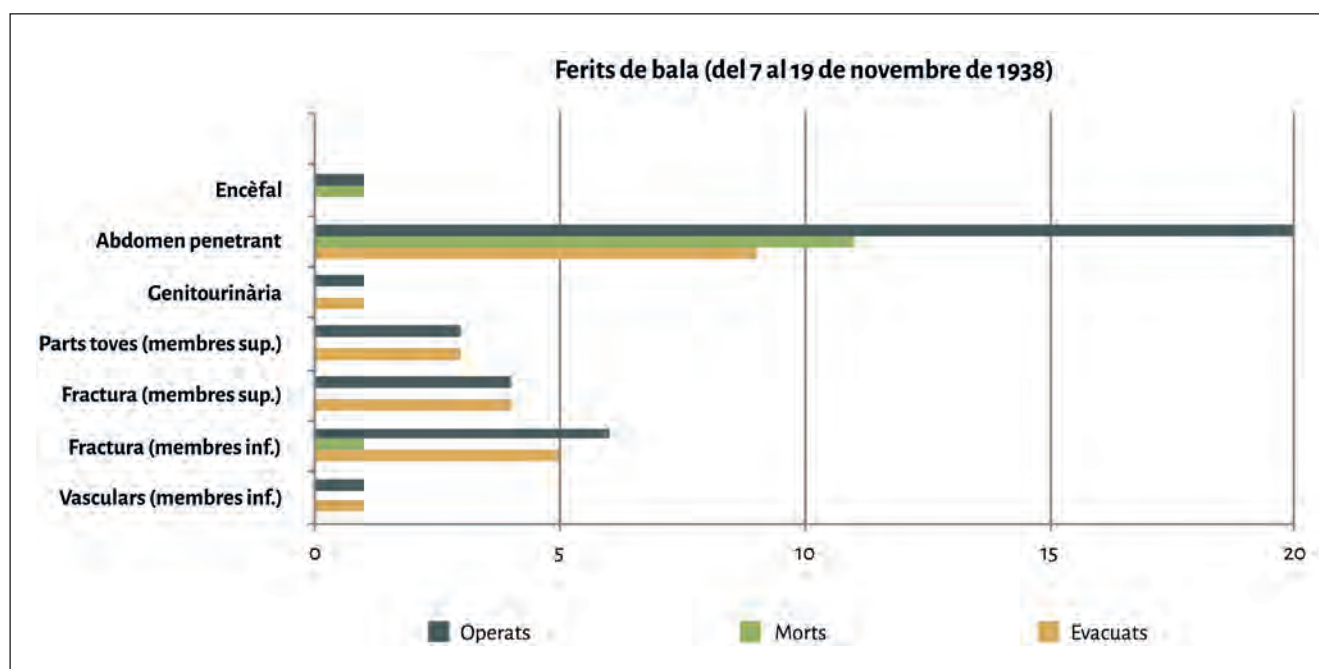

Figura 18. Nombre de ferits de bala (dades del 7 al 19 de novembre de 1938). (Autor: Iltirta Arqueologia.)

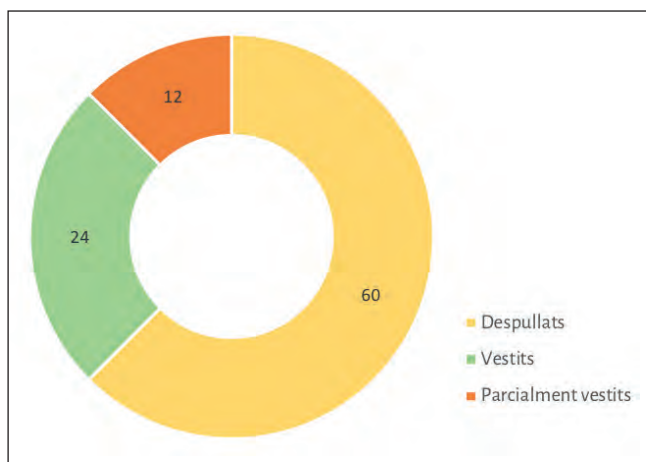

Figura 19. Indumentària que portaven els soldats quan van ser enterrats. (Autor: Itirta Arqueologia.)

A partir d'aquestes premisses, s'ha analitzat la indumentària i els tractaments mèdics dels noranta-sis soldats republicans per tal de tenir una idea del nombre d'individus que van arribar morts al Soleràs i els que van ser atesos a l'hospital. En funció dels elements d'indumentària associats a aquests soldats, sabem que seixanta estaven despullats quan foren enterrats, dotze duïen només camisa o pantalons, i vint-i-quatre van ser enterrats vestits (figura 19). Tenint en compte la hipòtesi exposada, doncs, podríem pensar que els vint-i-quatre individus enterrats amb tota la indumentària van morir abans d'arribar a l'hospital del Soleràs. Ara bé, d'aquests n'hi ha quatre que presenten evidències clares d'haver estat intervinguts quirúrgicament: en dos individus s'ha recuperat diverses sutures a la zona de l'abdomen (EN-16 i EN-32) i un altre individu tenia un tub de drenatge associat a la ferida d'una cama immobilitzada amb una fèrula de Kramer (EN-24). Finalment, a l'individu EN-15 se li va practicar l'amputació quirúrgica d'un braç. Aquestes dades ens fan pensar, doncs, que potser no sempre era indispensable treure tota la roba a l'hora de realitzar una operació d'urgència.

Pel que fa als tractaments mèdics, s'ha documentat sis immobilitzacions d'extremitats amb fèrules de Kramer i una altra amb guix, així com nombroses restes de benes de cotó, l'estat de conservació del qual no ens permet aprofundir en el tipus de ferida que es volia guarir. D'aquests individus, només en el cas de l'individu EN-25 —que tenia un tub de drenatge associat amb la fèrula— i l'individu EN-69 —amb el braç enguixat— podem pensar que van rebre atenció a l'hospital, mentre que en la resta d'individus les fèrules podien haver estat col·locades en punts sanitaris pròxims al front de guerra (figura 20). Per tant, dels soldats republicans inhumats al cementiri vell, potser els únics que haurien arribat morts a l'hospital del Soleràs són els que foren enterrats vestits i no tenien cap evidència d'intervenció quirúrgica. Considerant aquest supòsit, estem parlant de vint individus. Els altres setanta-sis soldats van ser atesos, amb tota probabilitat, per l'equip dirigit pel Dr. Porta.

Entre les intervencions quirúrgiques documentades, les més freqüents —o almenys les més fàcilment

Figura 20. Fèrula de Kramer utilitzada per immobilitzar el braç esquerre de l'individu EN-29. (Autor: Itirta Arqueologia.)

identificables en el registre arqueològic— eren les amputacions. En total, s'han documentat dinou extremitats amputades i sis individus amb alguna extremitat amputada. Només en un cas ha estat possible atribuir una cama amputada a un dels esquelets inhumats. Es tracta de l'enterrament EN-53, individu al qual se li va amputar la cama dreta. En el moment de l'enterrament, es va dipositar l'extremitat sota mateix del cos, motiu pel qual ha estat més fàcil determinar la correspondència durant els treballs de laboratori. La resta d'extremitats amputades no pertanyen a cap dels individus inhumats al Soleràs i, per tant, podem pensar que van sobreviure a l'operació.

Els tipus d'amputacions varien en funció de l'estri, de l'escola i de l'objectiu. Per saber l'estri utilitzat en cada cas, cal analitzar les traces que s'aprecien a l'extremitat amputada. En aquest sentit, quan l'estella final es troba a la part superior de l'os, l'amputació s'ha realitzat amb serra de Gigli; en canvi, quan l'estella final es troba a la part inferior de l'os, l'amputació s'ha realitzat amb serres de Mathieu, Charlière, Favreuf. Posteriorment a l'amputació es procedeix en alguns casos (sobretot en extremitats inferiors) a la regularització de l'extrem amputat, per evitar laceracions a la carn que ha de formar el monyó. Les regularitzacions no depenen de la tècnica o serra emprada per l'amputació, sinó que es realitzen amb una gúbia o amb una cisalla (per exemple, la de Liston) (figura 21).

Figura 21. A l'esquerra, soldat republicà amb un braç amputat. A la dreta, detall d'una cama amputada amb regularització de l'extrem amputat. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

En els casos que la ferida o la lesió són molt proximals a l'articulació, en lloc de realitzar una amputació es procedeix a la desarticulació, és a dir, s'extreu tota l'extremitat fins a l'articulació, tallant els lligaments i tendons que la mantenen unida a l'articulació.

Altres evidències materials d'operacions quirúrgiques són les sondes urinàries —més estretes i amb un forat lateral en un extrem—, que de vegades s'utilitzaven com a drenatges després d'una intervenció quirúrgica —en aquests casos es feien diversos forats al llarg del tub. Al Soleràs se n'han recuperat en cinc casos, i normalment estan associades a intervencions d'extremitats, ja sigui immobilitzades o bé amputades (figura 22).

Finalment, s'han documentat cinc soldats amb diversos fils de sutura a la zona de la pelvis, evidència clara d'una intervenció de cirurgia abdominal. Gràcies a la informació proporcionada pel Dr. Jara, sabem que hi havien dos tipus de sutures: les reabsorbibles (anomenades Catgut), fetes a partir dels budells de diversos mamífers, utilitzades en ferides superficials, i les no reabsorbibles, fetes de seda, lli o crin, i de vegades reforçades amb crom. També s'utilitzaven fils de sutura metàl·lics, que solien ser de filferro, i per evitar que malmetessin la pell es protegia l'epidermis amb gases, cuiró o algun teixit. Aquests s'utilitzaven en operacions en què s'havia de cosir ferides més profundes, i són els que hem documentat al cementiri vell del Soleràs (figura 23).

Figura 22. Tub de drenatge localitzat a la zona abdominal de l'individu EN-72. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

Figura 23. Fils de sutura localitzats a la zona abdominal de l'individu de l'enterrament EN-51. (Autor: Itirta Arqueologia.)

L'hospital del Soleràs

A banda dels resultats de l'excavació, al Soleràs es conserva un altre element patrimonial de primer ordre relacionat amb la guerra civil, que té a veure amb els hospitals instal·lats al poble i els seus equips mèdics. Els edificis on s'ubicaren les instal·lacions mèdiques continuen dempeus —recordem que l'hospital de sang estava ubicat a la casa parroquial i l'hospital on es recuperaven els ferits convalescents a Cal Seró.

Gràcies a la recerca oral, sabem que l'hospital instal·lat a Cal Seró tenia una planta baixa on hi havia un estable, i des d'allí s'accedia a la primera planta per una gran escala. A la primera planta, hi havia un menjador amb el foc i al costat hi havia un espai, que anomenaven el foc vell, on s'hi emmagatzemava la llenya. La cuina era contigua a aquest menjador i no hi havia una porta entre els dos espais. La cuina fou utilitzada per preparar el menjar dels convalescents durant el temps que hi hagué l'hospital instal·lat. Tant la cuina com aquest menjador tenien el terra fet amb llambordes. Al costat de la cuina i el menjador hi havia la sala gran que donava davant i darrere de la casa. La sala gran era on hi havia el menjador de mudar, que no es feia servir habitualment, i que tenia el terra enrajolat amb rajoleta roja. Quan la casa va ser ocupada per posar-hi l'hospital, la sala gran es va utilitzar per instal·lar-hi llits. A la segona planta hi havia el que en deien els alcovats i una àrea molt assolellada, anomenada el solar, on també hi havia llits.³³ Aquest espai s'ha conservat intacte després de vuitanta anys, fet que ha permès que es conservin

dibuixos, gravats, textos i firmes inscrits a les parets de les habitacions.

D'aquests dibuixos —que imaginem que són obra d'alguns soldats convalescents—, és interessant destacar-ne alguns que són identificables amb fets ocorreguts a la dècada dels anys trenta, dada que fa suposar que es van realitzar durant el període de la guerra. En aquest sentit, i gràcies a la investigació endegada per Miquel Andreu, periodista del *Som Garrigues*, hem pogut identificar algunes de les figures representades.^{34 35}

Entre elles, hi ha un dibuix que recorda Mickey Mouse, i a sota una mena de nan amb el nom escrit sota els seus peus, "SNEEZY". Si comparem aquests dibuixos amb referents coneguts dels anys trenta, ens trobem amb el ratolí Mickey Mouse, personatge de dibuixos animats creat el novembre de 1928 que evolucionà amb el temps. D'altra banda, Sneezy era el nan mocós de *Blancaneus*, pel·lícula de Disney estrenada als EUA a finals de 1937, però que no arribà a Espanya fins al 1941.

Un altre dels dibuixos representa una escena de boxa on es pot apreciar com un individu negre n'abat un altre de blanc. Aquesta imatge podria molt bé estar representant el combat de boxa celebrat el mes de juny de 1938 entre l'afroamericà Joe Louis, conegut com "el bombarder de Detroit", i l'alemany Max Schleming, on el primer va deixar KO el seu contrincant i aconseguí així mantenir el títol de campió mundial que ja havia guanyat l'any 1937.

33. Rosita Preixens Seró, 25/01/2018.

34. <<https://www.somgarrigues.cat/reportatges/16/la-generalitat-excava-al-soleras-la-fossa-mes-gran-oberta-a-catalunya>>.

35. <<https://twitter.com/lotigre/status/1158064100083154944>>.

Figura 24. A l'esquerra, un dibuix d'un home de perfil; podria tractar-se del Dr. Antoni Porta Escayola. A la dreta, una fotografia del Dr. Porta durant la guerra. (Autor: Iltirta Arqueologia.)

Totes aquestes referències a personatges i esdeveniments esportius americans, així com també el dibuix d'un vaixell tipus transatlàntic, ens fan sospitar que potser l'autor d'aquests dibuixos provenia d'aquest continent, qui sap si es podia tractar d'un brigadista ferit i atès en aquest hospital, o bé algú de l'equip mèdic. En aquesta línia, hem contactat amb la Brigada Lincoln a Nova York, i tenim un possible candidat: es tracta d'Albert Edward Chisholm, brigadista afroamericà que va estar al front del Segre i de l'Ebre, i va col·laborar amb el Quarter General de la Brigada com a dibuixant del butlletí de la XV Brigada. A banda de la biografia del personatge, un altre dels motius que el relaciona amb l'autoria dels dibuixos és la localització d'algunes il·lustracions posteriors fetes per Chisholm, la tipografia de les quals s'assembla molt a les de les parets de l'hospital del Soleràs.

Finalment, la darrera imatge que volem destacar dels dibuixos identificats és el retrat de perfil d'un home que s'assembla a qui fou el director i metge de referència de l'hospital del Soleràs: el Dr. Porta Escayola (figura 24).

Conclusions

L'actuació duta a terme al cementiri vell del Soleràs ha permès documentar la fossa amb el major nombre d'individus descoberta a Catalunya fins l'actualitat. En concret, el recinte de l'antic cementiri del poble, abandonat a inicis del segle xx, fou utilitzat per enterrar-hi un mínim de cent vint-i-sis persones (la gran majoria soldats, però també s'han localitzat almenys quatre civils) entre els mesos de juliol i desembre del 1938, en el marc de la Guerra Civil de 1936-1939.

Aquests individus foren enterrats en vuit fosses diferents. En cinc d'aquestes, s'han localitzat vint-i-cinc soldats del bàndol rebel, mentre que les altres tres contenen noranta-sis soldats republicans que van morir a l'hospital instal·lat al Soleràs. A aquesta xifra hi hem d'afegir les dinou extremitats amputades i dipositades dins les fosses. En ambdós bàndols, tots els individus recuperats són homes, la gran majoria adults joves, amb un estat de salut força precari, tenint

en compte la seva edat. Les lesions documentades a partir de l'estudi antropològic han permès determinar les causes de la mort de molts dels individus, majoritàriament associades a lesions *perimortem* provocades per projectils d'arma de foc o d'artilleria.

En una de les fosses republicanes s'ha localitzat quatre enterraments civils, tres dels quals s'han identificat i corresponen a veïns del Soleràs que van morir a finals de desembre del 1938.

La intervenció ha permès recuperar una quantitat ingent de materials associats amb la indumentària i els objectes personals dels soldats que, a banda del seu valor històric com a artefacte arqueològic, ens apropen a la cultura material del moment i en alguns casos, fins i tot ajuden a la identificació dels difunts. A més, la recuperació de multitud d'objectes relacionats amb els tractaments quirúrgics ha comportat un avenç en el coneixement sobre aquest tipus de tractaments durant el conflicte.

Gràcies al Programa d'Identificació Genètica, s'han identificat vuit dels individus enterrats al cementiri vell del Soleràs. Tanmateix, és probable que el nombre d'identificacions creixi en els propers mesos, tenint en compte l'èxit del creuament sistemàtic de les mostres d'ADN seleccionades dels individus exhumats amb les de tots els familiars que han facilitat la seva mostra genètica al banc d'ADN.

Per concloure, doncs, podem dir que el cementiri vell del Soleràs segueix essent avui en dia l'excavació de més magnitud quant a nombre d'individus i dades derivades dels treballs que s'ha efectuat fins ara dins del Pla de fosses de la Generalitat i pot esdevenir un referent en la recuperació de la memòria històrica i la recerca de desapareguts de la Guerra Civil de 1936-1939. Només ens queda un cop més fer palesa la nostra satisfacció de poder col·laborar en la tasca de dignificar el sacrifici de tantes persones en favor d'una societat més justa i reparar —si això és possible— l'oblit imposat per tants anys de silenci.

Anna Camats Malet

Iltirta Arqueologia SL, Corbins, Spain
acamats353@gmail.com

Oscar Escala Abad

Iltirta Arqueologia SL, Corbins, Spain
iltirtarqueologia@gmail.com

Andreu Moya i Garra

Iltirta Arqueologia SL, Corbins, Spain
iltirtarqueologia@gmail.com

Noemí Riudor Garcia

Historiadora
nriudor@gmail.com

Enric Tartera Bieto

Iltirta Arqueologia SL, Corbins, Spain
iltirtarqueologia@gmail.com

Ares Vidal Aixalà

Iltirta Arqueologia SL, Corbins, Spain
iltirtarqueologia@gmail.com

Data de recepció: 25/02/2021

Data d'acceptació: 25/03/2021

Bibliografia

CAMATS MALET, A. et alii (Iltirta Arqueologia SL) (2018). *Benes, fèrules i sutures: els materials mèdics i quirúrgics recuperats a les intervencions del Pla de fosses 2017-2018*. Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Actes.

CAMATS MALET, A. et alii (Iltirta Arqueologia SL) (2020). Memòria de la intervenció arqueològica Cementiri Vell (Soleràs, Garrigues) PF-0011. Inèdita.

GALITÓ, P., et alii (2006). *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre del 1938)*. Pagès editors. Lleida.

HERVÀS Y PUYAL, C. (2004). *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil. Política i organització sanitàries: l'impacte del conflicte bèl·lic*. Tesi doctoral. Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives. Universitat Pompeu Fabra. Barcelona.

HERVÀS Y PUYAL, C. (2014). *La xarxa hospitalària a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut. Manresa.

LÓPEZ-ONAINDIA, D. et alii (Unitat d'Antropologia Biològica de la Universitat Autònoma de Barcelona) (2018-2020). *Les fosses del Cementiri Vell del Soleràs*. Estudi antropològic. Informes inèdits.

RIUDOR GARCIA, N. (2018). Informe de recerca oral i documental. Cementiri Vell (Soleràs). Informe inèdit.

RUBIÓ SOBREPÈRE, J. (2012). *La Guerra Civil a les Garrigues. De la revolució a l'ocupació franquista (1936-1939)*. Pagès editors. Lleida.

SOLÉ BARJAU, Q. (2009). Inhumados en el Valle de los Caídos. Los primeros traslados desde la provincia de Madrid. *Hispania Nova*. Revista de Historia Contemporànea, 9. <<http://hispanianova.rediris.es>>.

Bibliografia web

<<https://www.somgarrigues.cat/reportatges/16/la-generalitat-excava-al-soleras-la-fossa-mes-gran-oberta-a-catalunya>>.

<<http://sidbrint.ub.edu/ca/content/chisholm-albert>>.

Fonts orals

Ramona Tost Tamarit, 28/12/2017

Teresa Flix Tost, 12/01/2018

Rosita Preixens Seró, 25/01/2018

Josep Preixens Flix, 28/12/2017

Carne Sarlé Cervelló, 16/01/2018

Delfina Riera Barrull, 20/12/2017

Josep Aran Monné, 12/01/2018

Arxius

Fons personal del Dr. Antoni Porta Escayola, 20/12/2017

AGMAV: Archivo General Militar de Àvila

AHCL: Arxiu Històric Comarcal de Lleida

Ajuntament del Soleràs, Registre Civil

Arxiu del Bisbat de Lleida